

Договір 1654 р.: його політичне навантаження та правовий зміст

На переговорах у Переяславі 9—10 січня (с.с.) 1654 р. Б. Хмельницький і старшина (принаймні про це так свідчать звіти боярина Бутурліна, який був зацікавлений якомога привабливіше зобразити власні дипломатичні успіхи в Україні і тому його не можна визнати об'єктивним інформаційним джерелом) порушили чимало питань, які становили залишки політики козацького автономізму, не відповідали потребам часу, а тому були не лише зайвими з огляду на загальнодержавну репрезентацію керівництва Війська Запорозького, а й створювали досить небезпечні прецеденти для майбутніх відносин з царем. Зокрема, за свідченням Бутурліна, 9 (19) січня Хмельницький заявив послам: “Чтоб великий государ [...] указал с городов и мест, котрые поборы наперед сего собирали на короля и на римские кляшторы и на панов, собирать на себя государя...”⁷⁰. Не заперечував гетьман і проти намірів царського уряду надіслати воевод (крім Києва) до інших “знатних” міст України.

У подальшому концептуальні погляди гетьманського осередку на характер договору швидко еволюціонували, або ж українське керівництво, вийшовши з цейтноту, характерного для кінця 1653 — початку 1654 рр., зуміло поглянути на проблему дещо ширше. Старшинські наради, що пройшли наприкінці січня — у першій половині лютого спочатку в Корсуні, а згодом — Чигирині, виробили досить зрілий проект договору, в якому відображено інтереси насамперед козацтва та певною мірою всіх інших станів козацької України, а також гарантовано непорушність суспільно-політичного й соціально-економічного устрою Української Держави, її суверенітет як у внутрішній, так і зовнішній політиці⁷¹.

У ході московського раунду переговорів (березень 1654 р.) представники уряду Олексія Михайловича здебільшого схвалили гетьманський проект. Разом з тим Москва відхилила запропонований Чигирином варіант фінансових взаємин, констатувавши в ратифікаційних актах такий їх порядок, за якого збір податків в

Україні здійснювався місцевою адміністрацією, але від імені царя та під контролем його представників. Крім того, гетьманові заборонялося підтримувати дипломатичні відносини з варшавським і стамбульським дворами⁷².

Доповнення, зроблені царським урядом, посилювали залежність Війська Запорозького від Москви. Проте загалом Московський договір 1654 р.⁷³ не перекреслював досягнень української еліти в утворенні власної держави. Українська козацька держава зберігала за собою права політичної автономії, які давали їй змогу ефективно розвивати як власну внутрішню політику (засновану на вироблених в Україні традиціях і правових нормах та керовану місцевою адміністрацією), так і дещо обмежену політику зовнішню.

Загалом же, підбиваючи підсумки, варто наголосити на таких, на наш погляд, ключових моментах. Договір 1654 р. про прийняття Війська Запорозького під протекцію царя цілком логічний результат розвитку українсько-російських політичних взаємин 1649—1653 рр., що враховував конфігурацію регіональної міжнародної взаємодії, яка склалася на той час у Центрально-Східній Європі. Разом з тим укладення договору не варто сприймати як прояв реалізації жорстко детермінованої об'єктивної данності, що впливала з усієї попередньої історії політичного розвитку України та Росії. Адже зміна будь-якого компонента структури тогочасної регіональної взаємодії (наприклад, можливості досягнення успіху в приднайській політиці Хмельницького чи політичного розв'язання головних суперечностей у стосунках Гетьманату з Польською Коронаю) могла призвести до того, що визнання Військом Запорозьким протекції російського монарха стало б неактуальним.

Даючи ж оцінку московській політиці гетьмана Хмельницького кінця 1640 — початку 1650-х рр., що увінчалася укладенням Московської угоди, варто пам'ятати передовсім про те, що вона вперше на міжнародному рівні легітимізувала розрив Війська Запорозького з Річчю Посполитою. Крім того, угодою було закріплено непорушність соціополітичного устрою Гетьманату, а також залучено до збройної боротьби козацтва з Річчю Посполитою потужного союзника. Саме зважаючи на названі аспекти, московську політику Чигиринна на цей момент можна вважати загалом успішною. І такою вона залишалася до тих пір, поки зберігали актуальність виділені вище аспекти. Втрата будь-яким із них своєї значимості неминуче висувала на передній план питання доцільності збереження в недоторканності зовнішньополітичної моделі, породженої угодою 1654 р.